

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЕСТЕТИКА: ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ

У статті розглянуто основні тенденції розвитку сучасної української естетики. Проаналізовано погляди провідних естетиків України й Росії на сьогодення і майбутнє естетики. Окреслено перспективи розвитку естетики як науки.

Ключові слова: естетика, предмет естетики, естетичний досвід, філософія, види мистецтва, арт-практики, художня критика.

В статье рассматриваются основные тенденции развития современной эстетики. Анализируются взгляды ведущих эстетиков Украины и России на настоящее и будущее эстетики. Определяются перспективы развития эстетики как науки.

Ключевые слова: эстетика, предмет эстетики, эстетический опыт, философия, виды искусства, арт-практики, художественная критика.

In the article reviews the main development trends of the modern aesthetics. Analyzing the views of leading Ukrainian and Russian aestheticians on the aesthetics present and future. Defining development prospects of aesthetics as a science.

The keywords: aesthetics, the subject of aesthetics, aesthetic experience, philosophy, the arts, art practices, art criticism.

Мета й актуальність цієї статті значною мірою визначаються потребою окреслення тенденцій і перспектив розвитку сучасної української естетики, яка постає як перед молодими фахівцями, так і перед досвідченими вченими. Ця мета значною мірою зумовлена чільним місцем естетики в людському світоставленні. Світ ніколи не був нейтральним для людини – він завжди прекрасний, потворний, радісний, трагічний, абсурдний, тобто завжди естетично виразний. Людина сьогодні – споживач, глядач, а інколи й актор у безкінечних формах соціальних комунікативних практик, сенс яким надає естетичне як ціннісно виразне. Вся система чуттєвого, емоційного світу сучасної людини, її поведінка, спілкування естетизовані. Це взаємопроникнення чуттєвого і духовного, емоційного і раціонального, одиничного і всезагального, форми і змісту, природного і соціального, естетичного і політичного. Візуальна культура створює для сучасної людини складну знакову структуру, мову почуттів, систему образів, гештальтів, симулякрів, які впорядковують її щоденну комунікацію, визначають орієнтири її фізичного та духовного життя. Це духовний, чуттєво-інтелектуальний досвід людини, складний комплекс духовних пошуків, чуттєвих насолод, самообмежень, інтелектуальних прагнень, потреб у творчості, пізнанні, який є визначальним у мотивації сучасної людини. Він розкривається в естетичному досвіді, який і досліджує естетика як наука.

У статті ми осмислюємо позицію низки сучасних естетиків. Серед них вчені українські: І. А. Бондаревська, Л. Т. Левчук, О. І. Оніщенко, О. І. Павлова,

В. І. Панченко (оскільки ми плануємо надалі розробляти цю тему, у межах цієї статті ми торкаємося лише поглядів представників київської школи естетики) – і російські: Т. А. Акіндінова, В. В. Бичков, А. П. Валіцька, М. С. Каган, Б. Г. Соколов, Л. Н. Столович. У цьому дослідженні ми не звертаємося до минулого естетики, її становлення як самостійної науки. Історичні дефініції естетики було проаналізовано останнім часом досить детально як у вітчизняній [2; 11–13], та і в зарубіжній науці [1; 3; 7; 8; 10; 17]. Як слушно зауважила І. А. Бондаревська: «Дефініція (естетики – Л. С.) набуває в таких умовах методологічно амбівалентної ролі: вона є тим, що створює підставу дослідження, і тим, що має піддаватися „спростуванню” під тиском самого матеріалу» [2, с. 34]. Нас передусім цікавлять особливості естетичного дискурсу в Україні, майбутнє української естетики як науки, перспективи її розвитку.

Під час роботи перед кожним науковцем виникає необхідність визначити предмет, об'єкт дослідження, основні поняття, методологічні засади, стан розробленості проблеми. Визначення предмету сучасної естетики, окреслення її понятійно-категоріального апарату, методології дослідження не мають чітких однакових дефініцій серед вітчизняних, і не тільки вітчизняних, дослідників, що свідчить, як вдало висловився В. В. Бичков [2], не про відсутність розумних голів, а про складність опису, вербальної невловимості предмету естетики, тонкості духовних матерій, які вона покликана осягти. Отже, причина полягає в специфічній особливості предметного поля естетики, яке постійно пов'язане з динамікою розуміння природи людини, зі зміною положення людини в бутті, зміною способів розуміння її зв'язків з природою, культурою, соціумом, іншими людьми, з собою. Основною рисою сучасного естетичного досвіду є його визначна роль у буденному житті людини, естетизація всіх сфер життєдіяльності людини. Внаслідок цього сучасна естетика поступово втрачає розуміння специфіки свого предмету та ніби розчиняється в інших гуманітарних науках і міжнаукових (міждисциплінарних) дослідженнях. Поліметодологія в естетиці, з одного боку, дає можливість звертатися до найрізноманітніших концепцій, з іншого боку, робить теоретичні дослідження надзвичайно строкатими, поєднуючи різноманітні парадигми та методології. У цій ситуації для естетичної теорії необхідний критичний аналіз історичних, соціальних підстав формування самої естетики як способу мислення. Так, А. П. Валіцька зауважує: «Естетика втрачає повчально-нормативний пафос, піддає сумніву щодо універсальності класичний категоріальний апарат, хворіє на дитячу хворобу методологічного плюралізму, заново визначає межі своєї компетенції, випробовує свої можливості у розумінні людини та її ситуації у світі, знаходить нові виходи у соціокультурну практику» [5, с. 21].

У межах класичної естетики понятійно-категоріальний апарат був розроблений значно ґрунтовніше, ніж сьогодні. Перехід від класичної до некласичної моделей розвитку естетики зробив проблему понятійно-категоріального забезпечення естетичних досліджень вкрай актуальною. Підтвердженням цієї тези є складність «входження» понятійно-категоріального апарату постмодерністської естетики в традиційний теоретичний контекст. У межах класики були відпрацьовані поняття краси, мімесису, пайдеї, смаку, іронії, гри тощо, але, на наш погляд, поняття

калокагатії, катарсису, емпатії, поетики, контамінації, синестезії, гедонізму потребують продовження дослідження в межах як некласичної естетики, так і сучасних арт-практик.

У вітчизняній і російській дійсності переважає ситуація, яку окреслив Б. Г. Соколов [14]. Він констатує, що сьогодні естетика як філософська дисципліна нагадує монтаж з сюжетів постмарксистсько-ленінської естетики, що претендують на фундаментальність і говорять про все, до чого можна приліпити термін «естетичне». Велика кількість дисертацій, монографій лише вказують на наявність наукового життя, проте не вказують на його продуктивність. На думку В. В. Бичкова [3], це відбувається через те, що сучасна естетика, як і культура загалом, втрачає духовне (ціннісне) поле, тому пропадає сенс впорядкування понять, концепцій, термінології. Зникають духовні потенції людини, вони сублімуються у творчі здібності, які реалізуються в найрізноманітніших формах арт-практик. Духовне виробництво перетворюється на арт-виробництво. Профанації, смисловий, термінологічний хаос, релятивізм ХХ століття привели до того, що авторські концепції в естетиці виступають, швидше, не як теорії, а як арт-продукти, естетичні об'єкти, артефакти, основою яких є естетична гра, посмодерністська іронія, як такі, що приносять естетичне задоволення. З цією думкою погоджується В. І. Панченко [6]: на заваді інтелектуального прориву в естетиці стоїть стагнація духовних цінностей. Від їх появи залежить інтенсивність художніх пошуків, яких у сучасній культурі ми не спостерігаємо. Як зазначає О. Ю. Павлова [13], естетичний досвід перестає розумітися як метафізичний досвід – надемпіричний, трансцендентний, який починається тоді, коли дух людини виходить за межі буденної свідомості як досвід споглядання і створення краси, який є досвідом осягнення й вираження метафізичної субстанції. У цьому контексті Л. Т. Левчук для характеристики сучасного естетичного досвіду вважає влучним позитивістське поняття контамінації – забруднення естетичного досвіду. Отже, універсальність та позаісторичність поняття мистецтва піддана критиці, а сучасні мистецькі практики відверто репрезентують себе як принципово неестетичні.

Часто сучасні естетичні теорії досить радикально відмовляються від традиційної прив'язки до філософії та мистецтва. Обговорюються можливості розвитку естетики поза їх сферою та контекстом. (До речі, як неодноразово зазначала Л. Т. Левчук, в українській естетиці на актуальне питання, чи може існувати естетика без мистецтва, позитивно відповів А. С. Канарський⁵, адже чуттєвість є скрізь, у самому факті існування людини, але лише в мистецтві вона стає самоціллю.) Тези, що сьогодні висуваються: «естетика без мистецтва», «мистецтво після філософії», «художня

⁵ Канарський Анатолій Станіславович (1936–1984) – доктор філософських наук, професор, видатний український естетик. Створив власний напрям в українській естетиці – наукову школу з методології дослідження естетичного процесу. Очолював секцію естетики при республіканському товаристві «Знання». Автор і співавтор 8 монографій, низки наукових статей. Основні праці: «Диалектика эстетического процесса. Диалектика эстетического как теория чувственного познания» (К., 1979); «Диалектика эстетического процесса. Генезис чувственной культуры» (К., 1982); «Диалектика эстетического процесса» (К., 2008).

філософія чи філософське мистецтво?», «арт-практики на зміну арт-теоріям» – свідчать про те, що важливою сферою інтересу дослідників в естетиці стають не тільки теоретичні пошуки, а й осмислення основних форм сучасних естетико-художніх практик, прикладні аспекти й можливості естетики: естетика реклами, арт-бізнес, соціологія мистецтва, екологічна естетика, дизайн, естетика виховання, естетика віртуальної реальності тощо. У цих саморефлексіях естетики в пошуках обґрунтування предмету найбільш продуктивними виявляються саме міжнаукові, міжпредметні зони, які утворюються на перетині психології, соціології, антропології, культурології, мистецтвознавства. Характерним є те, що сучасна естетика включає в себе ті галузі знання, які й не претендують на «науковість». Дослідники підкреслюють, що в сучасній естетиці, як і гуманітаристиці загалом, відбувається зміщення інтересів від теорії до практики, від метафізики естетичного досвіду до досвіду конкретних арт-практик.

У класичному розумінні, існує видова специфіка мистецтв: архітектура, скульптура, живопис, графіка, художня фотографія, декоративно-прикладне мистецтво і дизайн, музика, література, кіномистецтво, театр, танець та інші. Сьогодні класичні види мистецтва співіснують з великою кількістю арт-практик: акціонізм, концептуалізм, мінімалізм, неоада, оп-арт, перформанс, процесуальне мистецтво, хепенінг, комп'ютерне мистецтво, графіті, соц-арт, трансавангард, фемінізм, фотореалізм, апт-арт, демосцена, нео-поп, нові дикі, вільна фігуративність, мистецтво взаємовідношень, масюрреалізм, нет-арт, стрит-арт тощо. Виникають питання: чим є ці арт-практики? Це модифікації класичної видової структури мистецтва? Чи естетика і мистецтвознавство мають констатувати, що сьогодні співіснують дві паралельні структури розвитку видів мистецтва? Наприклад, В. В. Бичков вважає, що це принципово інший етап розвитку: «У цьому вируючому потоці сучасного арт-процесу певна глибинна художньо-анти-художня провіденційна активність – відчуття принципово іншого етапу цивілізаційного розвитку і активна робота на нього – поєднується з цілковитою розгубленістю художньо-естетичної свідомості перед ним» [17]. У зв'язку з цим цікавим, на наш погляд, є поняття «протомистецтва», яке висунув М. Н. Епштейн у контексті своєї теорії «про теїзму». Протеїзм (від грец. *protos* – перший, початковий, ранній, попередній) – це нове світовідчуття ХХІ століття: усвідомлення початку нової цивілізації. «Протеїзм вивчає ще не оформлені явища у початковій, плинній стадії їх розвитку, коли вони більше віщують і знаменують, ніж побутують у власному розумінні. Протеїзм має справу з початками, а не серединою і кінцями, і в будь-яких явищах відкриває їх „ранність”, ескізні, попередні властивості, зачатки і чернетки» [16]. «Прото» приходиться на заміну «пост». Отже, «прото мистецтво», яке прийшло після постмодернізму, це ескіз, чернетка, праобраз майбутнього. Сьогодні для естетики питання теоретичного осмислення сучасного художнього процесу й арт-практик є відкритим і естетика шукає на нього відповідь. Можливо, це процесуальні явища, але сьогодні ми не знаємо, до чого вони призведуть.

Як бачимо, сучасна естетика давно вийшла за межі мистецтва та художньої творчості, розширила поле своїх досліджень від вищих проявів духовної творчості в

мистецтві до сфери масової культури, соціальних практик, економіки, політики, ідеології. Значимими стають дослідження ціннісно-виразного образу повсякденного тривіального світу. Естетичної плоті набуває не тільки художній образ (опредмечений, об'єктивований, «зручний» для аналізу), а й щоденна самооб'єктивація людини, її життєвий простір, довкілля, стиль життя, повсякденні практики існування. Як образно писала російська дослідниця А. П. Валіцька: «Предметна реальність естетики пульсує у всіх моментах людського зв'язку з буттям» [5, с. 21]. Сучасну естетику ми можемо розглядати, швидше, не як складову філософської системи, а як один із модусів цілісності філософського знання, філософського світоставлення, у контексті процесуальності, можливості, схоплення багатоманітності естетичних феноменів у їх індивідуальній неповторності. У цьому ми погоджуємося з Т. А. Акіндіною [1]. Спільність філософії і естетики полягає в тому, що відношення людини і світу є їх спільним предметом. Естетика як область чуттєвого, ціннісного, емоційного є особливою первинною реальністю людини, її першим зв'язком із світом, тому це найбільш антропологічна чи гуманітарна з усіх філософських наук.

У 2009 році часопис «Філософська думка» організував круглий стіл «Естетика в Україні: сьогодні та майбутнє» [6], на якому висловилися провідні українські естетики: І. А. Бондаревська, В. А. Герасимчук, Л. Т. Левчук, О. І. Оніщенко, О. І. Павлова, В. І. Панченко, Р. П. Шульга. На круглому столі обговорювалося широке коло тем стосовно стану сучасної української естетики, її евристичного потенціалу та перспектив. Оцінювався вплив радянської спадщини, місце української естетики у світовій естетичній думці.

У межах дискусії І. А. Бондаревська констатувала певну відсутність попиту на естетичну теорію в поточних рефлексіях мистецької практики, що може вказувати на неспроможність теорії запропонувати продуктивні підходи для оцінки й аналізу процесів, які відбуваються в мистецтві. Виникає питання: чи спроможна сьогодні естетика (не лише в Україні) відповідати на виклики художньої практики, бути мететеорією мистецтва, методологією сучасної художньої критики? Чи, врешті, пересічній людині доводиться покладатися на власні смаки швидше, ніж на теорію?

На наш погляд, на естетико-мистецтвознавчу теорію в сучасній Україні існує стабільний попит. Це не масова аудиторія, але філософія, естетика і мистецтвознавство завжди були елітарними галузями знання. Свідченням відсутності стагнацій у цих сферах є черги у PinchukArtCentre, заповненні аудиторії «Культурного проекту», популярність ГОГОЛЬFEST та міжнародного бієнале сучасного мистецтва ARSENALE, численні круглі столи, конференції, лекторії українських і закордонних мистецтвознавців, арт-діячів, теоретиків та кураторів, які проводять Інститут проблем сучасного мистецтва України, провідні галереї України, зокрема «Мистецький арсенал», Музей сучасного мистецтва України, Арт-центр, Я-галерея тощо. PinchukArtCentre, «Культурний проект» і «Мистецький арсенал» – це потужні культурні інститути, що не просто здійснюють вплив на розвиток освіти й художньої критики у сфері мистецтва, а й формують їх. У галузі художньої критики плідно й професійно працюють журналісти журналу «Art Ukraine», газет «Дзеркало

тижня», «День», «Тиждень», «Фокус», «Кореспондент» тощо. Цілий ряд інтелектуалів, творчих людей у публікаціях та виступах висловлюється щодо нагальних питань мистецької практики. Це, зокрема, Ліна Костенко, Оксана Забужко, Мирослав Попович, Марія Матіос, Сергій Жадан, Андрій Курков, Тарас Компаніченко, Юрій Андрухович, Олександр Ройтбуд, Віктор Сідоренко, Олег Вергелес, Оксана Мась, Олег Скрипка, Владислав Троїцький та багато інших. Тому ми повністю погоджуємося з думкою О. І. Оніщенко [6], що поняття «криза» і «стагнація» однозначно не відповідають реальному стану речей в естетиці.

Перед сучасною українською естетикою стоять питання: які теоретичні засади та принципи її визначають, якою мірою історичні контексти і ідеологія впливають на естетичний дискурс, наскільки українська естетика інтегрована у світовий контекст? Відповідаючи на ці питання, О. Ю. Павлова [6] вважає, що потрібно говорити про реструктуризацію предметного поля естетики за сучасних умов. «Естетичний бум» (В. Вельш), що пережило ХХ століття, розсунув межі дисциплінарного простору класичної естетики та ввів у поле її досліджень нові проблеми, такі як іміджологія, теорія комунікації, дизайн, естетика доквілля, естетика реклами й естетика віртуальної реальності електронних мереж. Відповідно, відбувається інтеграція предметного поля самої естетики: немає філософії прекрасного і метафізики мистецтва. Вона постає як теорія чуттєвого самоствердження людини.

Першорядною проблемою для естетики, на думку І. А. Бондаревської [6], є критика історичних витоків та підстав естетики, що, звісно, тягне за собою відмову від універсалістських і нормативних претензій. Належить всебічно проаналізувати соціальну, культурну і політичну основу появи й трансформацій цього дискурсу впродовж останніх двох століть. Потрібно здійснити перехід від детерміністського дискурсу нормативної естетики (просвітницько-романтичного дискурсу) до «нелінійного» мислення, яке бере до уваги історичні розриви між дискурсами і почуттєвими практиками. Власне тоді, максимально експлікуючи упередження, можна буде дати відповідь на питання, які наслідки тягне за собою суцільна естетизація життя, яка здебільшого викликає жах в інтелектуалів.

Отже, сучасна естетика як наукова дисципліна, яка ще нещодавно претендувала на нормативність, фундаментальність (нормативна естетика В. Ф. Асмуса, марксистко-ленінська естетика М. С. Кагана тощо), сьогодні у багатьох випадках локальна та прикладна, яка не стільки структурує, а декларує різноманітний матеріал і виступає набором інструментальних засобів. Ця ситуація дифузії естетичного викликає посилений інтерес дослідників до пошуку основ цілісності естетичного знання. Останнім часом ми можемо спостерігати підсилений інтерес з боку відомих естетиків до ідей синергетики та холізму. Зокрема, переваги синергетичного підходу як нової методології естетичних досліджень розглядає М. С. Каган [9]. На його думку, синергетика дозволить подолати небезпеки позитивістської редукції та модерністський суб'єктивізм.

Підсумовуючи, можемо виділити основні тенденції розвитку сучасної української естетики, які є, на нашу думку, і перспективами її розвитку.

По-перше, намагання аналізувати ті чи інші проблеми на перетині кількох

гуманітарних наук, тобто працювати в логіці міжнаукового підходу. При цьому слід враховувати термінологічні розбіжності, присутні в дослідженнях сучасних українських естетиків, які паралельно з «між науковим» вживають терміни «міжпредметний» та «міждисциплінарний». Усі терміни констатують одну і ту ж проблему і є тотожними як за обсягом, так і за змістом.

По-друге, стремління науковців до систематизації й узагальнення понятійно-категоріального апарату, оскільки перехід від класичної-посткласичної до некласичної моделей розвитку естетики зробив проблему понятійно-категоріального забезпечення естетичних досліджень вкрай актуальною. Підтвердженням цієї тези є складність «входження» понятійно-категоріального апарату постмодерністської естетики в традиційний теоретичний контекст.

По-третє, обґрунтування нових понять та переосмислення чи поглиблення змісту традиційного понятійно-категоріального апарату естетики відповідно до вимог сучасного естетико-художнього процесу. На нашу думку, хронологічно «сучасний естетико-художній процес» охоплює розвиток мистецтва протягом ХХ – початку ХХІ століття.

По-четверте, утвердження в українській гуманістиці зацікавленого ставлення до персоналізації розвитку естетики й історії культури загалом (біографічного методу дослідження). Для естетичної науки така тенденція має значний теоретичний потенціал, адже за радянських часів, керуючись певними політико-ідеологічними критеріями, відбувалося постійне цензурування як теоретичних напрацювань, так і практики розвитку тогочасного мистецтва.

По-п'яте, розширення джерелознавчого підґрунтя естетичних досліджень, що обумовлює актуалізацію творчого діалогу між українською, російською та європейськими естетичними школами. Позитивним наслідком цього є динамізація тематики естетичних досліджень.

По-шосте, пошук онтологічного обґрунтування, власних інтеграційних основ, фундаменту цілісності естетичного знання.

Підсумовуючи, хочемо вслід за Л. Н. Столовичем висловити надію на те, що в сутінках сьогодення естетику не покине мудрість, адже «сова Мінерви», за Гегелем, починає свій політ саме в сутінках.

Література:

1. Акиндинова Т. А. На рубеже тысячелетий: эстетика перед выбором пути / Т. А. Акиндинова // Эстетика сегодня: состояние, перспективы : мат-лы научной конф. (20-21 октября 1999 г.) : тезисы докл. и выступ. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 1999. – С. 8–9.
2. Бондаревська І. А. Значення дефініції естетики для розвідок у галузі історії естетики / Бондаревська І. А. // Наукові записки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Т. 25 : Філософія та релігієзнавство. – К., 2004. – С. 30–34.
3. Бычков В. В. Эстетика : учебник / В. В. Бычков. – М. : КНОРУС, 2012. – 528 с.
4. Бычков В. В. Проблемы и «болевы точки» современной эстетики / В. В. Бычков // Эстетика: Вчера. Сегодня. Всегда. – Вып. 1. – М. : ИФ РАН, 2005. – С. 4–37.
5. Валицкая А. П. О статусе эстетики / А. П. Валицкая // Эстетика сегодня: состояние, перспективы : мат-лы научной конф. (20-21 октября 1999 г.) : тезисы докл. и выступ. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 1999. – С. 21–246.

6. Эстетика в Україні: сьогодні і майбутнє [Електронний ресурс]: мат-ли круглого столу часопису «Філософська думка» (25 вересня 2009 року). – Режим доступу: <http://www.philosophy.ua/lib/6bondarevska-fd-6-2009.pdf> – Назва з екрану.

7. История эстетики : учебное пособие / отв. ред. В. В. Прозерский, Н. В. Голик. – СПб. : Изд-во Русской христианской гуманитарной академии, 2011. – 815 с.

8. *Каган М. С.* Эстетика как философская наука / М. С. Каган. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 544 с.

9. *Каган М. С.* Эстетика и синергетика / М. С. Каган // Эстетика сегодня: состояние, перспективы : мат-лы научной конф. (20-21 октября 1999 г.) : тезисы докл. и выступ. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 1999. – С. 40–42.

10. *Крутоус В. П.* Эстетика и время. Книга взаимоотражений / В. П. Крутоус. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 2012. – 672 с.

11. *Левчук Л. Т.* «Нормативна естетика» Валентина Асмуса: «за» і «проти» / Л. Т. Левчук // Гуманітарний часопис : зб. наук. праць / Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харк. авіац. ін-т». – Х. : ХАІ, 2012. – № 3. – С. 5–15.

12. *Левчук Л. Т.* Періодизація історії естетики як теоретична проблема / Л. Т. Левчук // Філософія етнокультури та морально-естетичні стратегії громадянського самовизначення : зб. наук. ст. / Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Міжнародний фонд «Відродження». – Чернігів, 2006. – С. 3–5.

13. *Павлова О. Ю.* Онтологічний статус естетичного досвіду / О. Ю. Павлова. – К. : Парапан, 2008. – 262 с.

14. *Соколов Е. Г.* Монтировка эстетики и эстетический монтаж / Е. Г. Соколов // Эстетика сегодня: состояние, перспективы : мат-лы научной конф. (20-21 октября 1999 г.) : тезисы докл. и выступ. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 1999. – С. 77–80.

15. *Столович Л. Н.* Покинула ли «Сова Минервы» эстетику? / Л. Н. Столович // Вопросы философии : научно-теоретический журнал. – 2012. – № 7. – С. 75–86.

16. *Эпштейн М.* От Пост- к Прото-: манифест протеизма [Электронный ресурс] / М. Эпштейн // Знамя. – № 5. – 2001. – С. 180–198. – Режим доступа: <http://www.intelros.ru/subject/figures/mixail-yepshtejn/11285-ot-post-k-proto-manifest-proteizma.html> – Загл. с экрана.

17. Эстетика [Электронный ресурс] // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН ; Нац. обществ.-науч. Фонд ; Предс. научно-ред. совета В. С. Степин. – М. : Мысль, 2010. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/elib/3572.html> – Загл. с экрана.